

Олег Дячок

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ М.П. КОВАЛЬСЬКОГО

Стаття присвячена історичко-правим аспектам в дослідженнях професора М. П. Ковальського.

Ключові слова: джерелознавство, хронологія, грамота, Магдебурзьке право, цех.

Статья посвящена историко-правовым аспектам в исследованиях профессора М. П. Ковальского.

Ключевые слова: источниковедение, хронология, грамота, Магдебургское право, цех.

The article deals with the historical and legal aspects in studies of professor Mykola Kovalskyi.

Key words: study of sources (fontology), chronology, charter, Magdeburg rights, guild.

Коли згадують Миколу Павловича Ковальського, то передусім згадують його як історика, джерелознавця, викладача, наставника. І все це справедливо. Разом з тим, це була досить різнобічна й ерудована людина.

Пам'ятаю, якось зайшов у справах до нього на відому багатьом квартиру на п'ятому поверсі «хрущовки» по вул. Казакова, а у нього грає платівка з польськими післявоєнними піснями. Через деякий час Микола Павлович каже: «Jak śpiewają Polacy!» Він любив музику і мав чималу колекцію записів. Любив дивитися фільми. Багато хто знає, що в останні роки свого життя він зібрав колекцію радянських кінокомедій. Неодноразово його учні й колеги згадували, що Микола Павлович був гарним лектором. Проте він й чудово переповідав бачені фільми.

Хоча абсолютна більшість досліджень Учителя присвячена джерелознавству історії України XVI – першої половини XVII ст., він добре був обізнаний з іншими періодами історії, з генеалогією та бібліографією. У 1978 р. разом з Ю.А. Мициком, одним із перших своїх аспірантів, Микола Павлович опублікував «методичку» з вивчення хронології [15]. Пізніше він згадував, що ще школярем, у 1937–1938 рр., з тодішньої польської періодики та енциклопедії, яка була в родин-

ній бібліотеці, почав укладати хронологічні таблиці політичних діячів, глав держав, до яких згодом вносив доповнення і корективи. Ці таблиці укладалися «по окремих державах світу, починаючи зі стародавнього Сходу, античності, середньовіччя, нового часу і сучасності – фараонів, королів, імператорів, президентів, прем'єр-міністрів всіх континентів» [14, с. 21–22].

Микола Павлович добре знався на музейній справі й етнографії, адже після захисту кандидатської дисертації кілька років працював в Українському Державному музеї етнографії та народних промислів АН УРСР (м. Львів). Великого значення він надавав археографії (як виданню джерел, так і дослідженню публікацій). Читаючи у Дніпропетровському університеті курс «Музеезнавство», він підготував чимало висококласних фахівців для музеїв. Зокрема, у Дніпропетровському історичному музеї плідно працює колишня аспірантка Миколи Павловича С. В. Абросимова, znana як активний публікатор епістолярної спадщини Дмитра Івановича Яворницького та інших відомих людей минулого. Сам учений завжди з великим задоволенням керував архівно-музейною практикою студентів, проводив заняття у музеї. Промовистий факт згадує ще одна учениця Миколи Павловича, А. С. Журба, яка після закінчення історичного факультету стала музейним працівником: під час проходження практики у Державному історичному музеї в Москві їх групі запропонували прослухати скорочений курс лекцій з музеезнавства, але, дізнавшись, що цю дисципліну у студентів викладав М. П. Ковальський, зауважили, що сказати щось нове буде важко [6, с. 69].

Усі, хто знав Миколу Павловича, відзначали енциклопедичність його знань. Він не тільки чудово знав дослідження з джерелознавства, але й з інших суміжних дисциплін. Так, наприклад, на сторінках «посібника» «Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI – первая половина XVII в.)» зустрічаємо вказівку, що у виданні «Памятники южновеликорусского наречия», здійсненого Інститутом російської мови АН СРСР у 1982 р., вміщено 19 митних книг Денежного стола Розрядного приказу за 1615 – 1652 рр. з фонду 210 тодішнього Центрального державного архіву давніх актів СРСР (зараз – Російський державний архів давніх актів) [11, с. 11]. У іншому виданні М.П. Ковальський зазначив, що у збірнику «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.» опубліковані тексти з трьох книг городських судів [10, с. 64, прим. 186].

У свої студія він посилався на дослідження польського історика права Ю. Бардаха. На праці польського історика літератури Ф. Селіць-

кого він не тільки покликався, а й листувався з ним, а у його університетському кабінеті, на видному місці, була фотографія цього ученого.

Відповідаючи на питання, які якості повинен мати «ідеальний» джерелознавець, Микола Павлович, зокрема, відзначив: «Бути ерудованим істориком, мати знання в галузі літератури, мистецтва, культури» [14, с. 26].

Загалом для Миколи Павловича першочергове значення мав той факт, чи є людина професіоналом у своїй справі. Таких людей він завжди дуже високо цінував.

Займаючись джерелознавством історії України, вчений торкався різних сфер людської діяльності, зокрема, і правової. Не претендуючи на повне розкриття даного аспекту, зупинимося на окремих публікаціях М.П. Ковальського.

Передусім слід назвати статтю про акт 1603 р. розподілу володінь князів Острозьких як історичне джерело. Для свого часу, як відзначив дослідник, інвентарні описи і розподіли феодальних маєтків мали офіційне, юридичне значення, а тому тривалий час зберігалися в приватновласницьких зібраннях і державних архівосховищах [9, с. 113]. У тексті акта він виділив три структурно-сміслові частини: першу – вступну, що містить юридичну формулу й відомості про осіб, уповноважених сторонами для складання акта, другу – основну, що є детальним описом двох частин острозьких латифундій, розділених між Янушем і Олександром, третю – завершальну, в якій зафіксовані юридичні, майнові та фінансові питання відносин між двома спадкоємцями [9, с. 124].

Через сім років М.П. Ковальський вперше опублікував документ від 23 липня 1603 р. з фонду Луцького гродського суду Центрального державного історичного архіву України в м. Києві про склад земельних володінь волинського воєводи Олександра Костянтина Острозького, отриманих в результаті розподілу з його братом Янушем [10, с. 71 – 77].

Потрібно також звернутися до відомого «посібника» «Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII в.): Структура источниковой базы». Уже у вступі автор підкреслює, що в цей час склалися основні комплекси писемних джерел, ставлячи на перше місце ті, котрі відклалися в процесі діяльності державних (урядових) органів [10, с. 3]. Далі, аналізуючи структуру джерельної бази, дослідник виділяє сім основних груп джерел, об'єднаних спільністю походження, шість з яких є наслідком діяльності органів державної влади, місцевого та шляхетського самоврядування:

- 1) законодавчі пам'ятки – Статути Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ);
- 2) сеймові конституції ВКЛ і Речі Посполитої;
- 3) документи канцелярії ВКЛ – Метрика ВКЛ (або «Литовська метрика»);
- 4) документи виконавчих органів Російської держави – Приказів;
- 5) документи шляхетських сеймиків;
- 6) діловодна документація і актові записи судово-адміністративних установ [10, с. 7].

У іншому «посібнику» – «Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII в.): Акты о городах» – в основу класифікації документів про життя міст за видовою ознакою покладено правовий чинник, а саме форму нормативно-правових актів. М.П. Ковальський виділив такі шість груп:

- 1) локаційні грамоти;
- 2) привілеї містам і містечкам на ярмарки і торги;
- 3) грамоти (листи) на надання містам і містечкам магдебурзького права;
- 4) люстрації, ревізії, описи міст і містечок;
- 5) цехові статuti;
- 6) декрети, скарги, протестації та інші приватноправові акти [12, с. 6].

Три з чотирьох розділів цієї роботи присвячені грамотам про міський статус і самоврядування, документам, що відобразили порушення магдебурзького статусу міст, а також цеховим статутам.

У першому з них М.П. Ковальський детально зупинився на формулярі грамот містам, а у другому – на формулярі цехових грамот [12, с. 12 – 13, 14, 17, 34]. Формуляр локаційних та магдебурзьких грамот містам також розглянутий у спеціальній статті [13, с. 8–13]. Особливу увагу вчений приділив санкціям нормативно-правових документів про міста [12, с. 21–22; 13, с. 12–13]. Завершується перший розділ роботи важливим зауваженням, що публічно-правові акти містам у трьох розглянутих у даному розділі різновидностях є вихідними, початковими документальними джерелами для вивчення соціально-економічної історії, хоча й містять неповну інформацію [12, с. 22].

Для того, щоб дослідити, як в дійсності функціонували органи міського самоврядування, чи відповідали проголошені в грамотах привілеї фактичному стану справ, акцентував увагу дослідник, слід звернутися до трьох комплексів джерел: книг записів і судних справ Литовської метрики, актів міських і гродських судів, люстраційних актів та інвен-

тарів. Далі він навів їх класифікацію: декрети й «справи» між супротивними сторонами, скарги міщан, рішення і вирок королівського асесорського суду, королівські листи про проведення відповідних дізнань, універсали тощо [12, с. 23]. Розглядаючи в іншому «посібнику» книги записів та книги судних справ Литовської метрики, М.П. Ковальський навів класифікацію різновидів записів («листи», зокрема «конфірмації», «визнання», «оповеданья», «угоди», «справи», «вирок» тощо), в основі якої лежить саме юридичний аспект [10, с. 16].

У процесі аналізу книг публічних справ Литовської метрики учений звернув увагу на записи великокнязівських (королівських) «отказів» (відповідей), які давалися на «просьби» (своєрідні інтерпеляції) феодалів різних земель ВКЛ. Зокрема, він акцентував увагу на «отказах», даних під час сеймів 1554, 1563, 1565, 1568 рр. на звернення волинської шляхти [10, с. 15]. До речі, «просьби» волян і відповіді на них фігурують у декількох дослідженнях Миколи Павловича.

Значну увагу вчений приділив посаді вїта у містах з магдебурзьким статусом та аналізу його функцій. На підставі вивчення записів судових актів гродських книг М.П. Ковальський виявив, що в окремих містах, зокрема в Острозі, посада вїта існувала задовго до надання їм магдебурзького права [12, с. 23]. На таку саму ситуацію у Києві звернула увагу Н.О. Білоус у статті, опублікованій майже через два десятиліття після появи роботи М.П. Ковальського [1, с. 32 – 33].

М.П. Ковальський підкреслив, що спосіб обрання на вїтівську посаду, зафіксований в окремих грамотах, полягав у праві міської громади висунути з її членів чотирьох гідних осіб, з яких представник королівської адміністрації – староста – затверджував одного [12, с. 24]. Н.О. Білоус вважає, що у Києві на середину XVI ст. склалася ситуація, подібна до тієї, що була у Ковно, якому після низки звернень у попередні майже сорок років Стефан Баторій у 1584 р. надав привілей на вільне обрання вїта з-посеред чотирьох кандидатур з наступним затвердженням однієї великим князем [1, с. 35 – 36].

Дослідник також акцентував увагу на практиці позитивного статусу вїта у багатьох містах [12, с. 24].

Своєрідним доповненням першого розділу книги, присвяченої актам про міста, можна вважати опубліковану того ж року статтю про локаційні та магдебурзькі грамоти містам України в складі коронних книг записів Литовської метрики. Зокрема, в ній учений дійшов важливого висновку: «... вбачається необхідним внести суттєву корективу до думки, яка є усталеною, але не заснованою на максимально повній і обширній джерельній базі, що магдебурзьке пра-

во отримували переважно державні (королівські) міста» [13, с. 9]. М.П. Ковальський зазначив, що локаційними грамотами встановлювалося право міщан на утримання корчем, визначався час ярмарків і торгів тощо. Характерним же є те, що привілеї надавались феодалові, «а міське населення знаходилося в повній економічній, юридичній й адміністративній залежності й підпорядкуванні не тільки від нього, але і від його нащадків» [13, с. 10].

Суттєву увагу М.П. Ковальський звернув на порушення магдебурзьких привілеїв міст, перетворення їх у фікцію [12, с. 26 – 27, 29 – 31].

Пізніше локаційні привілеї з точки зору формуляру і змісту, а також надання магдебурзького права містам Волині, організацію управління та самоврядування в них детально проаналізував львівський дослідник А.Є. Заяць [7; 8, с. 91 – 105, 137 – 162].

У вказаній книзі М.П. Ковальський зазначив, що цехові статuti створювалися за певними зразками, на основі прийнятих формулярів. Для надання законної сили вони затверджувались міськими властями чи власниками міст, а потім оформлювалися королівською або великокнязівською грамотою. Крім оригіналів (переважно пергаменних), цехові статuti вписувались до книг судово-адміністративних установ міст, до відповідних книг коронної чи великокнязівської метрик. Інколи, у зв'язку з загибеллю оригінала, видавалися підтвердження цехових статутів. Тоді у підтвердженні текст попередньої грамоти наводився повністю за оригіналом [12, с. 34 – 36]. Тому важливе методологічне значення для дослідження історико-правових аспектів має вказівка М.П. Ковальського на роль копій і списків актових джерел, особливо за відсутності чи втрати оригіналів [10, с. 10 – 13].

На основі аналізу й співставлення текстів цехових статутів досліднику вдалося встановити, що процес їх створення був тривалим, в його ході інколи додавалися нові статті [12, с. 36]. Зокрема у 1630 – 1640 рр. в низці статутів з'явилися статті, спрямовані проти позацехових ремісників, що забороняли останнім під страхом ув'язнення чи штрафу виконувати роботу [12, с. 38 – 39].

Оскільки, як уже зазначалось, цехові статuti склалися за певним зразком, М.П. Ковальський виділив спільні для них положення:

- фіксоване право обрання старшого цеху – цехмістра;
- проведення періодичних загальних зборів членів цеху;
- обов'язкова сувора дисципліна в цеху;
- визначення розмірів внесків у цехову скарбницю;
- умови прийняття до цеху;

– процедура «визволення» учнів після закінчення курсу навчання тощо [12, с. 37].

У листах власників міст, які дозволяли створення цехів, фіксувалися обов'язки їх членів виконувати певні повинності на користь перших [12, с. 39].

Історико-правове дослідження книг судово-адміністративних установ України XVI – першої половини XVII ст., зокрема, як джерела з історії цехового ремесла, продовжив учень Миколи Павловича Г.М. Виноградов. Він відзначив, що найбільший інтерес складають первинні записи (протоколи) та чистові записи (індукти). При цьому «самостійне значення може мати вивчення особливостей «шляху» документа від чорнового запису до чистового, що має юридичну силу, дослідження обставин, які сприяли чи заважали закріпленню в якості закону тих чи інших обставин». Г.М. Виноградов також виділив такі різновиди актових записів у книгах судово-адміністративних установ, що містять багатоаспектну інформацію про розвиток цехів:

- 1) судові рішення, декрети;
- 2) свідчення, звіти-реляції;
- 3) протести, скарги, маніфестації;
- 4) публічно-правові акти [3, с. 177].

Інші історико-правові аспекти аналізу документальних джерел з історії цехового ремесла України піднімалися Г.М. Виноградовим в кандидатській дисертації [2, с. 7, 8].

У четвертому розділі книги, присвяченої актам про міста, звертає на себе увагу аналіз джерел, що розкривають порядок організації й функціонування колегії сорока мужів у Львові, органу, що виник у результаті боротьби поспілства з патриціатом за свої права. Найбільше значення, як підкреслив М.П. Ковальський, мають дві книг записів діяльності вказаної колегії за 1615 – 1634 і 1624 – 1708 рр. [12, с. 40 – 42]

У книзі про структуру джерельної бази учений дав коротку характеристику таким судам, як гродські, земські, коронні трибунали в Любліні та Луцьку, підкоморські та каптурові [10, с. 39 – 40]. Серед документів, що вносилися до гродських і земських книг, М.П. Ковальський за походженням і формою (актовим формуляром) виділив три різновидності: публічно-правові акти, документи ревізій та приватно-правові акти. Він звернув увагу на те, що серед документів судового провадження зустрічаються листи позовні, вижові та судові [10, с. 41].

Завершується книга про структуру джерельної бази термінологічним словником судово-адміністративних книг України XVI – XVII ст. [10, с. 81 – 90], який суттєво допомагає дослідникам у роботі.

У своїх роботах М.П. Ковальський неодноразово звертався до історії митних відносин. Цьому аспекту присвячено дві публікації автора даної статті [4; 5].

Підводячи підсумок, відзначимо, що у дослідженнях М.П. Ковальського скрупульозно проаналізована джерельна база з історії різноманітних сфер життя на українських землях у XVI – першій половині XVII ст., включаючи правову (нормативно-правові акти та акти правозастосування, функціонування органів влади та самоврядування). Його роботи були, є і ще довго будуть орієнтиром для дослідників як у плані інформації про джерельні комплекси, археографічні видання, історіографію того чи іншого питання, так і в плані культури наукового дослідження. Хотілося, щоб до них активніше зверталися й історики права, які вивчають відповідний період. Це суттєво допомогло б як на евристичній стадії дослідження, так і в процесі аналізу віднайдених джерел.

Література:

1. Білоус Н. Київські в'їти XVI – першої половини XVII ст. / Н. Білоус // Київська старовина. – 2002. – № 3 (345). – С. 32 – 51.
2. Виноградов Г.Н. Анализ документальных источников по истории цехового ремесла Украины XVI – первой половины XVII века. Автореф. ... канд. ист. наук / Г. Н. Виноградов. – Днепропетровск: Днепропетровский гос. ун-т, 1989. – 17 с.
3. Виноградов Г.Н. Вопросы методологии и методики анализа книг судебно-административных учреждений Украины XVI – первой половины XVII века (конкретно-исторические аспекты) / Г. Н. Виноградов // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований: Межвузовский сб научных трудов. – Днепропетровск: Днепропетровский гос. ун-т, 1989. – С. 175 – 182.
4. Дячок О. Аналіз джерел з історії митних відносин на українських землях в роботах М.П. Ковальського / О. Дячок // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип. 7: До 40-ліття Українського Історичного Товариства / Відп. редактори І. Пасічник, Л. Винар, ред. А. Атаманенко. – Острог; Торонто; Нью-Йорк: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2006. – С. 362 – 379;
5. Дячок О.О. М.П. Ковальський про джерела з історії митних відносин на українських землях / О. О. Дячок // М. П. Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К. Швидько. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 290 – 313.
6. Журба А. Слово про вченого / А. Журба // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя.

– Острог; Нью-Йорк: Острозька академія, Українське історичне товариство, 1999. – С. 69 – 70.

7. Заяць А. Рецепція магдебурзького права на воліні до кінця XV століття / А. Заяць // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк: Острозька академія, Українське історичне товариство, 1999. – С. 272 – 278.

8. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. С. Заяць. – Львів: Добра справа, 2003. – 205 с.

9. Ковальський Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник / Н. П. Ковальський // Вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб. научных работ. – Вып. 2. – Днепропетровск: Днепропетровский гос. ун-т, 1975. – С. 113 – 137.

10. Ковальський Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века: Структура источниковой базы: Учеб. пособ. / Н. П. Ковальський. – Днепропетровск: Днепропетровский гос. ун-т, 1982. – 92 с.

11. Ковальський Н.П. Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI – первая половина XVII в.): Учеб. пособ. / Н. П. Ковальський. – Днепропетровск: Днепропетровский гос. ун-т, 1985. – 64 с.

12. Ковальський Н.П. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII века): Акты о городах: Учеб. пособ. / Н. П. Ковальський. – Днепропетровск: Днепропетровский гос. ун-т, 1983. – 70 с.

13. Ковальський Н.П. Локационные и магдебургские грамоты городам Украины в составе коронных книг записей «Литовской метрики» второй половины XVI – первой половины XVII века / Н. П. Ковальський // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII – XIX веков: Межвузовский сб. науч. трудов. – Днепропетровск: Днепропетровский гос. ун-т, 1983. – С. 3 – 15.

14. Ковальський М.П. Історик і історіографія / М. П. Ковальський // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. I. На пошану професора М. П. Ковальського. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – С. 13 – 27.

15. Методическая разработка к изучению хронологии / Сост. Н.П. Ковальський, Ю.А. Мыцык. – Днепропетровск: Днепропетровский гос. ун-т, 1978. – 82 с.